

Y. SEGERS, *Economische groei en levensstandaard. De ontwikkeling van de particuliere consumptie en het voedselverbruik in België (1800-1913)*, K.U. Leuven, 2002, promotor: Prof. Dr. E. Buyst, copromotor: Prof. Dr. P. Scholliers (Vrije Universiteit Brussel)

---

1. INLEIDING

Wanneer in 1905 het jonge Koninkrijk België driekwart eeuw onafhankelijkheid viert, publiceert het ministerie van Industrie en Arbeid het huldeboek *La Belgique. Institutions-Industrie-Commerce*. De auteurs maken een balans op van 75 jaar economisch, sociaal en politiek beleid. Het resultaat is in hun ogen uiteraard positief, zeer positief zelfs. In de inleiding spreken ze over "l'impulsion puissante donnée aux œuvres d'économie sociale" en over "l'activité inlassable de l'industrie dans l'étonnante diversité de ses productions sur un territoire aussi restreint, le rang éminent occupé par notre petit pays dans le commerce international, la perfection de son outillage économique, ses espérances et ses visées d'expansion mondiale dans tous les domaines...". Inderdaad, België groeit tijdens de negentiende eeuw uit tot een industriële en economische grootmacht, ook al is het in geografisch opzicht een zeer klein gebied met een gering politiek gewicht. Een cruciale peiler in deze transfor-

matie is de start van een moderne economische groei bij het begin van de negentiende eeuw, een proces dat bij het brede publiek beter bekend staat als de "Industriële Revolutie".

Deze moderne economische groei leidt tot de ontworteling van de traditionele agrarische samenleving. De industriële sector evolueert van een kleinschalige, ambachtelijke nijverheid naar een moderne, gemechaniseerde en kapitaalintensieve sector. België kent tijdens de "lange negentiende eeuw" een indrukwekkende economische groei. Voorlopige ramingen tonen aan dat het reëel bruto nationaal product per *capita* verdrievoudigt tussen 1820 en 1913. In een eeuw tijd ontpopt België zich van een aardige meeloper in het Europese peloton tot een regelrechte koploper bij het begin van de twintigste eeuw.

2. ONDERZOEKSVRAGEN EN RELEVANTIE

Vanuit macro-economisch, technologisch en industrieel oogpunt kan de negentiende eeuw dus zonder meer als positief worden bestempeld. Maar welke invloed heeft dit economisch succesverhaal op de levensstandaard van de Belgische bevolking? Het is rond deze vraag dat ik mijn proefschrift heb opgebouwd. Hiermee sluit ik aan bij een traditierijke, internationaal gevoerde discussie over de effecten van de economische en industriële ontwikkeling tijdens de negentiende eeuw op de levensstandaard van de West-Europese bevolking. Binnen dit *standard of living debate* staan twee visies tegenover elkaar (een positieve en een negatieve), die niet zelden politiek en ideologisch zijn geïnspireerd.

Dit levensstandaarddebat, dat op heel wat enthousiasme kan rekenen in Groot-Brittannië en andere West-Europese landen, wordt gevoerd vanuit verschillende disciplines en invalshoeken. Aanvankelijk wordt de levensstandaard vooral geëvalueerd op basis van de reële loonontwikkeling en het nationaal inkomen of BNP.

Toenemende kritiek op deze werkwijze zet sociaal- en economisch-historici vanaf de jaren 1980 aan om nieuwe, originele invalshoeken uit te werken. De evolutie van de lichaamslengte, de levensverwachting, de private consumptie, het voedselverbruik en verschillende geaggregeerde indices (zoals de *Human Development Index* en de *Index of Sustainable Economic Welfare*)

worden dan als nieuwe en veelbelovende indicatoren in het historisch onderzoek geïntroduceerd.

De evolutie van de levensstandaard tijdens de negentiende eeuw krijgt ook in België heel wat aandacht, met aanhangers in beide kampen. Maar ondanks de fundamentele meningsverschillen laat het debat hier nooit echt op. Met mijn proefschrift wil ik deze discussie niet alleen nieuwe brandstof geven, maar ook nieuwe wegen laten verkennen en een koppeling maken met andere *hot items* in de historiografie, met name consumptie en voedselverbruik.

Ik heb dan ook geopteerd om de evolutie van de levensstandaard in België te onderzoeken aan de hand van deze twee complementaire indicatoren. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië en Nederland is er in België nog geen onderzoek verricht naar de evolutie van de particuliere bestedingen tijdens de "lange negentiende eeuw" op nationaal niveau. En ook de evolutie van het voedselpallet is tot op heden nooit volledig en adequaat uitgetekend. De keuze voor deze invalshoek betekent meteen ook dat een evaluatie wordt gepresenteerd van de materiële (en dus kwantificeerbare) levensstandaard. Andere benaderingen waarin eerder subjectieve begrippen zoals welbevinden en geluk centraal staan, komen niet aan bod. Al zou een dergelijke studie ongetwijfeld boeiende argumenten aanreiken voor een beter begrip van de economische, sociale, politieke en culturele geschiedenis van de negentiende eeuw.

De centrale vraagstelling van mijn proefschrift heb ik verder uitgesplitst naar drie niveaus:

- 1) Hoe evolueren de particuliere uitgaven voor goederen en diensten doorheen de negentiende eeuw en welke structuur kenmerkt het nationale bestedingspakket? Wijst de ontwikkeling van de private consumptie en van het voedselverbruik op een verbetering van de levensstandaard?
- 2) In welke mate onderscheidt het voedselverbruik en het algemeen bestedingsgedrag van de "gemiddelde" Belgische consument zich van de consumptiehouding van onder meer industriearbeiders, landbouwers/dagloners en stedelijke burgerij? En in hoeverre corresponderen deze vaststellingen met andere levensstandaardindicatoren, zoals de ontwikkeling van de reële lonen, de gemiddelde levensverwachting en de lichaamslengte?

3) Hoe kan het waargenomen consumentengedrag worden verklaard? Welke zijn de sleuteldeterminanten achter het groeiproces?

3. METHODOLOGIE EN BRONNENMATERIAAL

Om een gefundeerde uitspraak te kunnen geven op deze vragen, heb ik een uitgebreide en representatieve gegevensbank samengesteld, die de ontwikkeling van de particuliere uitgaven in nominale en reële termen tijdens de "lange negentiende eeuw" belicht, alsook de evolutie van het hoofdelijk voedselverbruik. De noodzakelijke informatie voor deze opdracht lag niet voor het grijpen. Intensief archief- en literatuuronderzoek was dan ook noodzakelijk. Mijn onderzoek steunt op een breed spectrum van bronnen, zoals fiscale en boekhoudkundige archieven van verenigingen, van gemeentelijke en provinciale overheden, van gevangenissen, en van Burelen van Weldadigheid en Burgerlijke Godshuizen in diverse Vlaamse en Waalse steden. Ik hanteer daarnaast ook budgetenquêtes, overheidsstatistieken (zoals de industrie-, de landbouw- en de bevolkingstellingen) en eigentijdse vaak onbekende vakliteratuur. De methodologie van de nationale rekeningen, een internationaal afgesproken boekhoudkundig stelsel dat de macro-economische prestaties van een land belicht, dient hierbij als leidraad. Steunend op dit methodologisch kader raam ik de uitgaven van particulieren voor diverse bestedingposten: voeding, drank en tabak, kleding en schoeisel, huishuur, verwarming en verlichting, transport en communicatie, ontspanning en vrije tijd, medische en persoonsverzorging, enz. Een eindevaluatie toont aan dat deze ramingen zeer degelijk zijn en een toets met gelijkaardige buitenlandse studies perfect doorstaan.

Het resultaat is een zeer ruime en gedetailleerde gegevensbank, uniek in Europa. De verzamelde dataset biedt niet alleen heel wat nieuwe inzichten in de lange termijn evolutie van de particuliere uitgaven en het hoofdelijk voedselverbruik in België, maar levert ook nieuwe gegevens over het verloop van lonen, kleinhandelsprijzen en huurprijzen.

4. RESULTATEN

Tussen 1846 en 1913 stijgt de particuliere consumptie per *capita* in reële termen met 1,08% per jaar. Deze groeisprong verloopt niet lineair, maar wordt gekenmerkt door een viertal fasen die de economische conjunctuurbevinging nauwgezet volgen. Tijdens de bloeiperiodes 1854-1873 en 1888-1913 wordt een reële jaarlijkse per *capita* groeidynamiek gerealiseerd van respectievelijk 1,9% en 1,22%. Gedurende het decennium 1846-1854 nemen de per *capita* uitgaven met 0,68% slechts matig toe. En tussen 1874 en 1888, een periode gekenmerkt door een industriële en later ook agrarische crisis op internationaal niveau, laten de uitgaven zelfs een lichte negatieve groei optekenen van 0,1%.

Er wordt niet alleen meer uitgegeven, de verschuivingen in de samenstelling van het consumptiepakket wijzen eveneens op een verbetering van de levensstandaard. Hoewel zij op het eerste gezicht niet spectaculair ogen. De uitgaven voor levensnoodzakelijke goederen en diensten (zoals levensmiddelen, huisvesting, kleding, verwarming en verlichting) krimpen tussen 1846 en 1913 licht van 85% naar 79%. Het aandeel van de bestedingen voor levensmiddelen daalt iets geprononceerder van 60% naar 50%. Belangrijker is evenwel de inzinking van de bestedingen voor primaire levensmiddelen. Het aandeel van aardappelen en broodgranen in de totale uitgaven valt terug van meer dan 30% omstreeks het eeuwmidden naar ongeveer 10% aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. De consument kan dankzij die vrijgekomen koopkracht beter en gevarieerder eten, nieuwe kleding en schoeisel kopen en comfortabeler wonen. Een kleiner deel van de vrijgekomen bestedingsruimte wordt gebruikt voor de aanschaf van nieuwe consumptiegoederen zoals (motor)fietsen en auto's. Illustratief is ook het toenemende belang van de uitgaven voor allerlei diensten, vooral dan vanaf 1890.

Arbeidersgezinnen hebben duidelijk minder budgettaire vrijheid. Arbeiders actief in de Luikse metaal- en steenkoolnijverheid en in de Gentse katoenindustrie spenderen ongeveer 90% van hun inkomen aan levensnoodzakelijke goederen en diensten. In vergelijking met het nationale gemiddelde geven ze ongeveer 10% meer uit aan levensmiddelen en zijn hun mogelijkheden op het vlak van ontspanning veel beperkter. De verbetering van hun levensstandaard lijkt zich voornamelijk te situeren binnen de categorie levensmiddelen.

De evolutie van het voedselverbruik tijdens de negentiende eeuw heb ik gevolgd in twee fasen, aan de hand van twee databanken. De eerste gegevensset biedt informatie over acht Vlaamse steden, elk met een uiteenlopende bevolkingsgrootte en sociaal-economisch profiel. Ik stel voor deze steden een sterke terugval vast van het vlees-, vis-, broodgraan-, bier-, wijn- en jeneververbruik tussen 1800 en 1859. Een aantal elementen wijzen bovendien op een versneld uitbreiden van de kloof tussen arm en rijk. Het voedselpakket van de Vlaamse stadsbewoner, of hij nu in een grote geïndustrialiseerde stad woont of in een rustig provinciestadje, daalt tussen 1800 en het midden van de negentiende eeuw gevoelig. Pas vanaf het midden van de jaren 1850 treedt een lichte verbetering op.

Deze herstelbeweging is eveneens terug te vinden in de beschikbare macrocijfers, die het hoofdelijk voedselverbruik van de "gemiddelde" Belg vanaf 1846 weergeven. Het decennium 1846-1854 is een tragisch dieptepunt, gekenmerkt door opeenvolgende misoogsten van het basisvoedsel. De energiewaarde van het gemiddelde voedselpakket bereikt dan zelfs niet de ondergrens van 2500 kilocalorieën per *capita*. Een langzaam herstel tekent zich af vanaf de jaren 1855-1860, waarbij ruwweg de groeidynamiek van de private bestedingen wordt gevolgd.

Vanaf de jaren 1890 neemt de energiewaarde van het doorsnee voedselpallet wel krachtig toe. Het dagelijks menu is na de eeuwwisseling goed voor meer dan 3000 kilocalorieën. Aan de vooravond van de Grote Oorlog vertoont de voeding van de Belg dus een relatief gevarieerd en een voldoende uitgebreid karakter. De eeuwenlange dominantie van plantaardige producten is in de tweede helft van de negentiende eeuw doorbroken. De periode 1890-1910 betekent dan ook een keerpunt in de voedingssituatie. Voedsel van dierlijke afkomst wordt meer en meer gegeten. Het dieet evolueert van een eentonig, koolhydraatrijk en zwaar verteerbaar voedselpakket naar een lichtere, meer gevarieerde, eiwitrijke en smaakvolle voeding. Eten en drinken krijgen zo niet alleen een fysiologische betekenis, maar ook meer en meer een genotfunctie.

Met deze conclusies neem ik een gematigd positief standpunt in het levensstandaarddebat in. De uitspraken van Blomme over de evolutie van het hoofdelijk voedselverbruik beoordeel ik als té positief. De studies van onder meer Vandenbroeke, Scholliers en Van den Eeckhout hebben daarentegen te weinig oog voor de verbeteringen die zich manifesteren, ook in het bestedingspatroon van arbeidersgezinnen.

5. VERKLARING

Ter verklaring van de toegenomen consumptie en de veranderingen in het bestedingsgedrag schuif ik een vijftal sleuteldeterminanten naar voor: de bevolkingsgroei, de evolutie van de koopkracht, de (relatieve) prijsontwikkeling, het fiscaal beleid van de overheid en tenslotte ook de modernisering van de distributie- en reclamesector. De invloed van deze factoren op het bestedingsgedrag is voortdurend in beweging. Welke wisselwerking bestond er tussen deze verklaringsfactoren en de groeidynamiek van de particuliere consumptie en het voedselverbruik?

De terugval van het voedselverbruik tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw wordt veroorzaakt door een combinatie van meerdere factoren, waarbij de sterke bevolkingsgroei en de daling van de koopkracht een centrale rol innemen. De bevolkingsdruk leidt op het platteland tot knellende grond- en pachtprizen en tot het verregaand versnipperen van het landbouwareaal. Het krappe voedselaanbod veroorzaakt een gevoelige stijging van de voedselprijzen. De druk op de plattelandsbevolking wordt nog versterkt door de crisis in de linnennijverheid. Lange tijd kunnen heel wat gezinnen de eindjes aan elkaar knopen door thuisarbeid te verrichten. Het groeiende arbeidsaanbod en de concurrentie van de goedkope, mechanisch vervaardigde textielproducten, zorgt ervoor dat de lonen in de traditionele en proto-industriële linnennijverheid gevoelig dalen. Deze tendens genereert een plattelandsvlucht en een toenemende druk op de stedelijke arbeidsmarkt. De koopkracht van brede bevolkingsgroepen – zowel in de stad als op het platteland – gaat fors achteruit en er manifesteert zich een toenemende inkomensongelijkheid. De scherpte van deze crisisperiode is sprekend zichtbaar in onze consumptiecijfers. Zo scoort het hoofdelijk voedselverbruik, zowel op nationaal als op stedelijk niveau, zeer zwak.

Een opmerkelijke verbetering zet zich in vanaf het midden van de jaren 1850. De koopkracht neemt vanaf dat ogenblik significant toe tot omstreeks 1873-1874, wat zich reflecteert in een sterke groei van de particuliere consumptie. De economische heropleving duwt het nominale loonpeil van zowel industrie- als landarbeiders fors de hoogte in. Deze loonstijging is meer dan voldoende om de stijgende kosten voor levensonderhoud te compenseren. Het verloop van de levensduurte vertoont sterke schommelingen, vooral ingegeven door de prijsfluctuaties van het basisvoedsel. Een goede graan- en/of aardappeloogst betekent dat in het gezinsbudget ruimte vrijkomt voor extra

bestedingen. Een mislukking van de oogst impliceert voor velen het tijdelijk aanhalen van de buikriem. De onzekerheid rond een betaalbaar voedselaanbod blijft gedurende deze twee decennia bestaan. De landbouwproductie kan de bevolkingsgroei met moeite volgen. De invoer van levensmiddelen is dankzij de afbouw van de protectionistische tolmuren weliswaar al gestegen, maar nog niet in voldoende mate om een effect te hebben op het prijsverloop. De opheffing van de stedelijke octrooien resulteert evenmin in een tastbare prijsverlaging. Het verdwijnen van de octrooibelasting blijft nochtans niet zonder gevolgen. Het wegvallen van de stedelijke douanegrenzen transformeert het Belgische grondgebied in een eengemaakte en geïntegreerde handelsruimte. Hierdoor kunnen consumptiegoederen, mede dankzij de degelijke en omvangrijke transportinfrastructuur, sneller en vlotter worden verhandeld en intensifiëren de handelscontacten tussen stad en platteland.

De periode 1874-1888 laat een geringe negatieve groei van de private consumptie optekenen. Ook het voedselverbruik blijft dan zowel op kwantitatief als op kwalitatief niveau min of meer ter plaatse trappelen. De hoofdverklaring voor deze *status quo* moet worden gezocht bij de scherp inkrimpende koopkracht midden jaren 1870 van zowel industrie- en landarbeiders als zelfstandige landbouwers. De economische crisis duwt de nominale lonen naar beneden. En ondertussen blijven de kosten voor levensonderhoud stijgen tot omstreeks 1880. Het resultaat is een vermindering van het reële inkomen, dat zelfs terugvalt naar het niveau van midden jaren 1860. Dankzij het teruglopen van de kosten voor levensonderhoud, en dan vooral de prijs van basisvoedsel en kleding, herstelt de koopkracht zich relatief snel vanaf de jaren 1880. De particuliere consumptie volgt die stijgende trend slechts aarzelend.

Het zwakke effect van de inkomensontwikkeling op de private bestedingen moet worden toegeschreven aan de vooraanstaande rol van de kleinhandelsprijzen in deze beweging. De koopkrachtstijging is in hoofdzaak het resultaat van dalende prijzen en niet zozeer een gevolg van klimmende nominale lonen en een groeiende werkgelegenheid. Ook al herstelt de economie zich langzaam, de consumenten blijven een afwachtende, aarzelende houding aannemen.

Vanaf het einde van de jaren 1880 trekt de private consumptie opnieuw aan, parallel met een korte maar krachtige stijging van de koopkracht. De periode na 1895 vervult een scharnierfunctie in de ontwikkeling van de private consumptie en het voedselverbruik in België. De calorietoename van de "gemiddelde" Belg verruimt dan aanzienlijk. De bestedingen voor niet-

levensnoodzakelijke consumptiegoederen en diensten, zoals bijvoorbeeld ontspanning, transport en communicatie, winnen zowel in absolute als in relatieve termen aan belang. Een niet te verwaarlozen rol in dit verruimingsproces speelt de uitbouw van een moderne en performante distributie- en reclamesector. Grootwarenhuizen, winkelketens en ook consumptiecoöperaties pikken handig in op de groeiende consumentenvraag en op het nieuwe aanbod van industrieel vervaardigde producten. Tegelijkertijd stimuleren ze zelf het consumptiegedrag. Dat gebeurt via innoverende verkooptechnieken zoals een aantrekkelijke winkelinrichting, promotieacties, vrije toegang en niet te vergeten het voeren van publiciteit. Onder druk van deze vernieuwingen moderniseren ook de andere, traditionele spelers in de kleinhandel. Reclame van grootwarenhuizen, kleinere winkeliers en producenten in kranten en tijdschriften nemen een hoge vlucht. De advertenties worden groter, aantrekkelijker en weten hun boodschap op een subtiele en verleidelijke manier te verpakken.

Dit moderniseringsproces – dat op zich al een bewijs is van een toegenomen materiële levensstandaard – zorgt er voor dat omstreeks 1900 een nieuwe fase in de geschiedenis van onze consumptiemaatschappij is aangebroken.

Yves Segers